

Cseh-Szombathy László

A ROKONSÁG SZEREPE A MAI TÁRSADALOMBAN

Néhány évtizeddel ezelőtt a szociológusok feltételezték, hogy napjainkban a családi kapcsolatok lényegében a házastársi családban együtt élők egymáshoz való viszonyára korlátozódnak és az egyéb rokoni kapcsolatok jelentéktelenek életük alakulása szempontjából. Az utolsó évtized kutatásai azonban arra hívták fel a figyelmet, hogy a következtetés elsietett volt, az egyes emberek életciklusa folyamán, egyes időszakokban e kapcsolatok nagyon jelentősek lehetnek. A kérdés intenzív vizsgálata bekerült az OKKFT társadalomtudományi programjába is.

A magyar regényirodalom nagyjai, Jókai, Mikszáth, Móricz mindenféle tudományos elemzésnél megkapóbb képet festettek számunkra a rokoni kapcsolatokról és azok szerepéről a múlt századi, e század első harmadára jellemző magyar társadalomban. Regényeik elsősorban a nemesi eredetű, vagy ahhoz hasonlítani kívánó rétegről szólnak, továbbá a birtokos parasztság rokoni viszonyairól kapunk képet, azokról a társadalmi csoportokról, amelyek a szocialista átalakulás során eltűntek, volt tagjaik életkörülményei teljesen megváltoztak. Az új viszonyok közepette a rokonság fenntartásának egykori formái, még inkább a motívumai eltűntek, a nagy arányú társadalmi mobilitás, a térbeli mozgás a rokonság tartásának lehetőségeit is lecsökkentették. Ezért jogos volt az a feltételezés, amely részben deduktív következtetéssel, részben a legerősebben iparosodott országokban végzett kutatások eredményeinek átvételével arra a megállapításra jutott, hogy napjainkban a családi kapcsolatok lényegében a házastársi családban együttélők egymáshoz való viszonyára korlátozódnak, és amilyen egyéb vérségi vagy házasság révén keletkezett kapcsolatot még az emberek egyáltalán fenntartanak, az mind jelentéktelen életük alakulása szempontjából.

Az utolsó évtizedben folyó néprajzi, családszociológiai, demográfiai kutatások viszont arra hívták fel a figyelmet, hogy a rokonsági kapcsolatok elsvadásáról beszélni elsietett: ezek az egyes emberek életciklusa folyamán, egyes időszakokban nagyon jelentősek lehetnek.¹

Ezen felismerések egybevágnak a külföldi szakirodalom újabb megállapításaival, melyek a gazdaságilag legfejlettebb országokban is a korábbi tételek

¹ L. FARAGÓ TAMÁS: Háztartás, család, rokonság. Ethnographia XCIV. 216–254; BODROGI T. (szerk) VARSÁNY: Tanulmányok egy északmagyarországi falu társadalomnéprajzához. 1978; TÁRKÁNY-SZÜCS ERNŐ: Magyar jogi népszokások. Gondolat, 1981.

revízióját hozták, és a rokonság további működéséről, sokirányú szerepéről számoltak be.² Indokoltá vált azért a rokonsági viszonyok intenzívebb vizsgálata, mely bekerült az 1986—1990. évi országos társadalomtudományi kutatási programba is.³

Család és rokonság

A folyó, illetve a tervezett empirikus vizsgálatok mellett szükséges a rokonság kutatásánál alkalmazott fogalmak, konstrukciók tisztázása, pontosítása is, valamint azoknak az irányoknak a megjelölése, amelyek felé haladva remélhetjük, hogy a rokonságnak az emberek életére gyakorolt hatását a legátfogóbban meg tudjuk ragadni. Ez a jelen tanulmány célja.

Első feladat magának a rokonság fogalmának meghatározása. Ez nem történhetik a nélkül, hogy ne foglalkozunk a család fogalmának meghatározásával, tekintve, hogy a család és rokonság megnevezést nemcsak a mindennapi gyakorlat használja sokszor váltakozva ugyanazon kapcsolatok jelölésére, de a tudományos elemzések egyik legfőbb problémája is e téren a kettő körének elválasztása.

A sokféle család-meghatározás közül a magam részéről a család—rokonság viszony vizsgálatához azt tartom a legalkalmasabbnak, amely a család körét leszűkíti a vérségi, illetve házassági kapcsolatban állók azon csoportjára, amely egy háztartást képez, együtt lakik.⁴ Ez tágabb, mint a népszámlálásoknál használt, mely az együttlakók közül csak a házaspárt és gyermekeiket tekinti családnak, de a velük együtt lakó és fogyasztó idős szülőpárt már önálló családként kezeli. A család és a rokonság megkülönböztetése szempontjából viszont úgy látom, hogy a legfontosabb választóvonal az *együttélés—különélés*, illetve az ezzel együttjáró, egymásba kapcsolódó, integrálódó életvitel az egyik oldalon és az egymástól elkülönülő, lazább ritkább érintkezéssel járó élet a másik oldalon. Igaz, hogy ezen megkülönböztetés mellett ugyanazon fokú vérségi kapcsolat esetében tarthat valaki a „családhoz” vagy a „rokonsághoz”, az együttlakástól vagy különlakástól függően és egyazon személy helye is változhat, ha el- vagy odaköltözik, azonban ez a probléma a szűkebben értelmezett család fogalma esetében sem szűnik meg, legfeljebb a felnőtt, nem házas gyerekekre korlátozódik, akik addig a szülői család tagjai, amíg együttélnek a szülőkkel, de már nem azok, amint elköltöznek.

Az együttélés kritériumának kiemelésével a *tagok közötti állandó interakciót* kívánom mint a család lényegét hangsúlyozni. Ezzel állítanám szembe a *rokonsá-*

² L. MARWIN B. SUSSMANN and LEE G. BURCHINAL: Kin Family Network. Marriage and Family Living 24 (August, 1962) 231—240; BERNARD FARBER (ed.): Kinship and Family Organization. New York, 1966; RAYMOND FIRTH, JANE HUBERT, ANTHONY FORGE: Families and Their Relatives. London, 1969; BERT ADAMS: Kinship in an Urban Setting. Chicago, 1968; M. SCHNEIDER—CALVERT B. COTTRELL: The American Kin Universe. Chicago, 1975; JACK GOODY (ed.): The Character of Kinship. Cambridge, 1973.

³ Az Országos Középtávú Kutatási-Fejlesztési Terv TS 3 „A társadalompolitika tudományos megalapozása: a társadalom szerkezeti és tudati folyamatának kutatása” 3/3 alprogramjának 7. sz. alirányának egyik témája „A család és a rokonság. A nem egy háztartásban élő szülők és gyermekek viszonya, a kiterjedt rokonság funkciója a mai társadalomban” címet viseli.

⁴ A családi definíciók áttekintése megtalálható „Családszociológiai problémák és módszerek” c. könyvben. Gondolat, 1979. 10—33.

ságot, amely *elsősorban tudati képződmény*: azok tartoznak egy ember rokonságához, akiket közös elődöktől való leszármazás vagy házasságkötés alapján rokonnak minősít, függetlenül attól, hogy az illetőkkel milyen kapcsolatot tart, milyen interakciókban áll velük.

Hol a határ?

A rokonná minősítés legtöbbször nemcsak egyszerű besorolás szerzett információk alapján, hanem *érzelmi jellegű aktus is*; azonos közösséghez tartozást is jelent. Ennek a közösségnek a határai elmosódók, a közösség tagjai között nem állnak fenn általánosan elfogadott jogok és köteleességek egymás iránt, de van valamilyen egybetartozásnak látens tudomásulvétele, amely adandó alkalommal aktivizálható és interakciók alapjává válhat.

Egyetértek Schneiderrel és Cottrellel abban, hogy a mai modern társadalmakban, azaz az európai és az észak-amerikai társadalmakban, tőkésekben és szocialistákban egyaránt, nincs semmiféle objektív kritérium arra, hogy meghúzzuk a rokonság határát, amelyen belül mindenki rokon, kívül pedig nem.⁵ A minősítés minden esetben elkerülhetetlenül szubjektív. Vonatkozik ez arra, hogy a vérségi rokonokat milyen fokig, távolságig tartják számon — például másod-unokatestvéreket még igen, harmad-unokatestvéreket már nem —, de még inkább arra, hogy a házasság révén kik lesznek rokonok. Vajon csak az én házasságommal teremődnek számomra új rokonok — após, anyós, sógor stb. — vagy rokonomnak tekintem azokat is, akikkel rokonaim házassága révén kerültem kapcsolatba, például testvérem apósát, nagynéném sógornőjét is.⁶

A szelektivitásnak csak első lépése az, amely a tudomásul vett, számon tartott rokonok körének kialakításában közrejátszik, ezt követi a második, mely azt határozza meg, hogy a teljes rokonságból *kivel tartok kapcsolatot*, kik válnak „tényleges” rokonaimmá. A rokon kapcsolat szerepének kutatásánál nyilvánvalóan ezeknek a tényleges rokonoknak a köre a fontos, azonban mégsem felesleges precizitás a teljes rokonsági körre is gondolni, mivel ez egyaránt képez tartalékot és sülyesztőt: új körülmények között aktivizálódhat valamely addig tudott, de érdektelen rokonság, és hasonlóképpen elhalványulhat, megszakadhat az addigi kapcsolat. A teljes rokonságra vonatkozó közösségi tudat a második fokozatú szelektivitás alapja.

A „tényleges” rokonok alkotta sokaság tagjaival az emberek már interakcióban állnak, de ezen felül fontos az is, hogy e körre nézve *más a közösségi tudatuk* is. Ezekkel kapcsolatban már határozottan megtalálhatók a másokkal szembeni elvárások és a saját kötelesség érzése. Lehetnek ezek viszonylag lényegtelen követelmények, mint például az az igény, hogy a rokon gyermekeinek születéséről, házasságkötéséről értesítést küldjenek, vagy az a kötelesség, hogy a rokon temetésére elmenjen, de ezek már kiemelik a tényleges rokonokat az egyszerű ismeretség köréből, még ha az érintkezés velük rendezetlenebb is, mint az utóbbiakkal. Általában azonban a fentieknél nagyobb jogokat és köte-

⁵ L. SCHNEIDER—COTTRELL i. m.

⁶ Schneider és Cottrell a rokonok jelölésére három szimbólumot vezetett be: C = consanguineal (vérségei), CA = consanguineal's affinal (vérségi rokon házastársa), CAC = consanguineal affinal's consanguineal (vérségi rokon házastársának vérségi rokona). Változó, hogy ki mennyiben sorolja az utolsó kategóriába tartozókat saját rokonai közé.

lességeket fogalmazznak meg az emberek rokonaikkal kapcsolatban az általánosság szintjén, ha megkérdezik őket.⁷

A rokonság fogalmának mindennapi használata többnyire a „tényleges rokonokra” vonatkozik. Így értelmezhető a fogalom érzelmi konnotációi is. Ezek nemcsak pozitív jellegűek: a rokoni kapcsolatról nyilatkozva a legtöbb ember hamar említést tesz arról is, hogy a rokonokkal szemben szükséges bizonyos távolságtartás.

A szelektivitás harmadik stádiumával akkor találkozunk, amikor az aktív rokonok közül valaki kiválasztja azokat, akikkel szemben minimálisra csökkenteni fenntartásait, akiket érzelmileg közel enged magához, akikkel részben identifikálódik. A „kiválasztás” kifejezés használata itt nem a legjobb: az ilyen szoros rokoni kapcsolat ugyanis többnyire a gyermekkori élmények, a közös múltban kialakult kötődés következménye, azonban létrejöhet később is, úgy hogy ebben már tudatos választás is szerepet játszik. Ezeket a rokoni kapcsolatokat Firth nyomán *intim rokonságnak* nevezem.⁸

Intim rokonság

Az intim rokonság elsősorban a felnőtt gyermek és a tőle különélő szülő viszonyára jellemző. Ebben az esetben a szülőnek a gyermekkel való azonosulása nem szűnik meg annak felnőtté válásával, önálló család alapításával, ami problémákat is okozhat a két fél viszonyában, mivel a felnőtté válása bizonyos fokú elszakadást is kíván a szülőktől a gyermek részéről. Ezen végleges elszakadás ellenére is a legtöbb felnőtt gyermekben tovább él a kötődés szüleivel szemben, ami alapot ad ahhoz, hogy viszonyukról mint intim kapcsolatról beszélhessünk.

A gyermek és szülő viszonyban különbségek figyelhetők meg a nemek és a társadalmi csoportok szerint. E különbségeket az átlagokra nézve állapították meg és ezért általánosításkor nagy óvatosság szükséges. A legerősebbnek az anya és felnőtt lánya közötti kapcsolat mutatkozik, mégpedig a munkásosztályhoz tartozó rokonság esetében.⁹ Sok asszony mintegy a saját házastársi családjához tartozónak, annak tagjának tekinti a tőle különlakó, de vele naponta érintkező anyját. A nem munkás rétegeknél is kiemelt fontossága van az anya—lánya kapcsolatnak, de ezeknél már gyengítheti ezt az, hogy az egész intenzív rokoni kapcsolati rendszerben a férj oldala a domináns.¹⁰

A testvéri kapcsolatnak felnőtt korban sokkal kisebb a jelentősége, mint a szülő—gyermek viszonynak. Leggyakrabban még a nővérek közötti kapcsolat marad vagy jut ismét el az intim viszony szintjéig.

⁷ A számon tartott és a tényleges rokonok helyett Elizabeth Bott effektív és nem effektív rokonokról beszél. Lásd: ELIZABETH BOTT: Family and Social Network. Tavistock, London, 1957.

⁸ FIRTH et al. i. m. 283.

⁹ MICHAEL YOUNG—PETER WILLMOTT: Family and Kinship in East London (Routledge and Kegan Paul, London, 1957.) című könyvében, illetve a Symmetrical Family című könyvben.

¹⁰ Általában az egyik vagy másik házastárs vonala az, ami igazán eleven, ritkán fordul elő, hogy mind a kettő egyforma fontosságot kapjon. Ezzel kapcsolatban alakította Firth a „korlátozott terjedelmű” (limited range) tételét, ami azt jelenti, hogy általában van egy szám, amelyiken túl már nem képesek az emberek intim rokoni kapcsolatot tartani: nincs energiájuk, idejük. FIRTH i. m.

Gyakorlatilag kialakulhat intim rokoni kapcsolat bármely típusú rokonok között. Ennek alapjait többnyire gyermekkori élmények adják, olyan közös élmények sora, amelyek felejthetetlenek mindkét oldal számára. Ezt a jellegű kötődést Freeman az imprinting jelenséghez hasonlítja.¹¹ Feltétlenül megemlítendő még a földrajzi közelség szerepe abban, hogy intim rokoni kapcsolat létrejöjjön és tartós maradjon.¹²

Változó viszonyok

Bár a rokoni kapcsolatokat általánosságban a nagyobb tartósság jellemzi más emberi kapcsolatokhoz viszonyítva, mégis újból hangsúlyozni kell a rokonsági viszonyok *dinamikus* mivoltát. Az embereknek életciklusok folyamán ugyanazon rokonokkal való viszonyuk többszöri változáson megy keresztül. A testvér például az egyik legfontosabb személy a szülői családban; a házasságkötések, a szülői családból való kiválás után már egymástól függetlenül alakítják életüket, még ha továbbra is fennáll a gyakori érintkezés és az erős kötődés: átkerülnek az intim rokonok kategóriájába. Nagyobb távolságra való költözés, egymás új baráti, ismeretségi körétől való idegenkedés, visszatérő konfliktusok további eltávolodást okozhatnak: a testvér nem jelent már többet, mint valamelyik unokatestvér, akivel mindig is alkalmiak voltak a kapcsolatok. A változás iránya később visszafordulhat: a testvérek ismét „felfedezhetik” egymást és kapcsolatuk meghitté, szorossá válhat.¹³

A változások összefüggenek azzal, hogy módosul az a *szerep* is, amelyet az illető rokon játszik valakinek az életében, a rokonság funkciói közül más kerül előtérbe.

Azoknál a rokonoknál, akik a „számon tartott” rokonok kategóriájába sorolhatók, a rokonság legfőbb funkciója egy meghatározott közösséghez való tartozás *tudatának* biztosítása. Ez a közösség nemcsak ma él, hanem visszacsatol a múltba is: az egyéni létnek történeti perspektívát ad és a kontinuitás megismerésével, tudomásul vételével a saját élet eseményei, eseménytelensége, sikerei, sikertelensége más értelmet kapnak. Az ősök iránti megnövekedett érdeklődés, amely világszerte tapasztalható, nemcsak a sznobizmus újabb megnyilvánulása, hanem elősegíti az ember identitásának megformálódását a történeti gyökerek felderítésével, a körülötte levő idegen világon belül egy kisebb közösséghez való tartozás megállapításával.¹⁴ Ebben a múltbeli, már elhalt rokoni világban vannak sikeres „nagy” emberek, akikre éppen úgy büszkék vagyunk, mint saját eredményeinkre, de fontosak lehetnek mindennapi elődök is, akikkel való gyermekkori együttlét felejthetetlen emlékeket hagyott hátra.

¹¹ DEREK FREEMAN: Kinship attachment behaviour and the primary bond. In Jack Goody (ed.) *The Character of Kinship*. Cambridge, University Press, 1973.

¹² ANDREW STRATHERN: Kinship, descent and locality: some New Guinea examples. In Jack Goody i. m.

¹³ A rokoni kapcsolatokkal járó interakciók gyakoriságának, jellegének, a kapcsolatok funkcióinak változása összefügg mindkét fél életének alakulásával. Például az unokahúg és a nagynéni viszonya módosul az unokahúg férjhezmenetelével, gyermekeinek születésével, majd gyermekeinek önállósulásával éppen úgy, mint a nagynéni megözvegyülésével.

¹⁴ Bernard Farber véleménye szerint az emberek jobban meg tudják ragadni saját helyüket a történeti folyamatokban a szülők, nagyszülők történeteiben, továbbadott élményeiken keresztül, mint ha csak az egész társadalomra vonatkozó leírásokat ismerik.

A ma élő rokonság ismerete szintén hozzájárul ahhoz, hogy *érezzük a helyünket a társadalomban*. Jelentősége változó, attól függő, hogy más közösségekhez való tartozás, mint munkahely, foglalkozás, helyi közösség, politikai vagy társadalmi szervezet, milyen erős, mennyi teret enged maga mellett más kapcsolódásoknak. A fiatal és középkorú felnőtteknél, akiket sokirányú feladataik erősen lekötnek, a számon tartott rokonság normális funkciója kimerül kölcsönös jelzések küldésében, melyek arra hivatottak, hogy emlékeztessenek: nem feledkezhetünk meg egymásról. Esetenként ezután megkeressük e rokonokat, amikor úgy érezzük, hogy valamilyen problémánk megoldásában segítségünkre lehetnek, ami mutatja, hogy látensen korábban is volt más funkciója is a széles körű rokonságnak: mint egy tartalékkal számoltunk velük és ez bizonyos biztonságot is adott. Van amikor ez a rokonsággal szembeni elvárás határozott kifejezést is kap, mint például a New York-i zsidó rokonok „unokatestvér” szervezeteiben, melyek az oldalági rokonokat mintegy egyesületekbe gyűjtik össze, amelyeknek társasági és kulturális céljuk mellett lényeges segélynyújtási feladatuk is van.¹⁵

Az idősebb korúaknál, a kereső tevékenység folytatásának abbahagyásakor, a nukleáris család prokreatív és szocializációs feladatainak lezárulásával fontosabb lesz a számon tartott rokonság mint érintkezési háló, mely csökkenti a korábbi feladatok megszűnéséből adódó izoláció veszélyét, kapaszkodókat ad akkor, amikor az élet addigi fő rendezői megszűnnek. A rokonokkal való érintkezés, a velük való telefonbeszélgetés, a tőlül kapott lapok jelzik: nem vagyok teljesen egyedül, gondolnak rám és ebből következően szükség esetén számíthatok is rájuk.¹⁶

Rokoni funkciók

A rokoni segítség egyik alaptípusa az, amikor a rokonok különösebb megerőltetés, áldozatvállalás nélkül tudnak valamely konkrét probléma megoldásában közreműködni. Ilyen például valamelyik rokon társadalmi mobilitásának előmozdítása. Lehet ez annak elősegítése, hogy a fiatal rokon bekerüljön egy oktatási intézménybe, jelentheti a jobb elhelyezkedés, kedvezőbb munka megtalálásában nyújtott tanácsot, közbenjárást, vagy ide sorolható a segítség a megfelelőbb lakás felhajtásában. Mindezekben részesülhet valaki olyan rokonoktól, akik addig csak a „számon tartott” rokonok köréhez tartoztak és segítségükkel léptek át a „tényleges” rokonok táborába.

Ez utóbbiaknál már rendszeresebb a kommunikáció, nemcsak sűrűbb, de tartalmasabb is. A rokonok többet tudnak egymásról és ennek következtében, ha találkoznak, nemcsak a múlt emlékei képezik a közös témákat, hanem a ma eseményei, az élet aktuális gondjai is. A problémák megoldásában magától értetődő a segítség kérés is a másiktól, még akkor is, ha ez már áldozatokkal is jár.

Áldozathozattal várhat el az ember már a „számon tartott” rokonoktól is, amennyiben megítélése szerint ez az illető lehetőségeihez viszonyítva nem nagy,

¹⁵ WILLIAM E. MITCHELL: *Mishpokhe. A Study of New York City Jewish Family Clubs*. Mouton, 1978.

¹⁶ Az öregek rokoni kapcsolatainak vizsgálatára 1985-ben végrehajtott felvétel eredményei szerint a megkérdezett öregek 65 százaléka egyetértett azzal az állítással, hogy „jó azt tudni, hogy az embernek vannak rokonai, akik segítenek, ha erre szükség van”.

vagy ha a segítségkérő rendkívüli körülmények közé került. Az előbbire példa a Nyugat-Európában járó magyar turista, aki rokonától kér ingyen szállást, mert úgy véli, hogy annak viszonylag nagyobb méretű lakása mellett e kérés teljesítése nem jár nagyobb kényelmetlenséggel. Az utóbbi tömegesen katasztrofák idején fordul elő, nálunk például a második világháború hadi eseményei, vagy nyilas terrorja közepette, amikor áldozat, sőt kockázat vállalásának kérése sem lépte túl a normák szerint megengedhető határt, még távoli rokonok esetében sem.

Általában a szorosabb rokoni kapcsolatok mellett fordul elő anyagi segítség ma nálunk, Magyarországon. Leggyakoribb a szülők és felnőtt gyermekeik között. A segítség kétirányú: a gyermekeknek a szülői családból való kiválása „rokonná válása” után az a tipikus, hogy a szülő segíti anyagilag gyermekét önálló életéhez szükséges feltételek megteremtésében, majd pedig később, a már stabilizált körülmények közé került gyermek támogatja az arra egyre inkább rászoruló szülőt.¹⁷

Hosszabb távon tehát bizonyos reciprocitás mutatkozik a gyermek—szülő segítségben. Viszont a segítség időpontjában az a jellemző, hogy egyik fél sem számol a viszonyossággal, hanem érzelmeitől, kötelességtudatától vezetve cselekszik, mond le bizonyos javakról a másik érdekében. Társadalmi méretekben itt — Fortes terminológiájával élve — valamilyen előírt altruizmusról van szó.¹⁸ Ezt az altruizmust a rokonok esetében olyan személyekkel szemben gyakoroljuk, akik nem idegenek, hanem mintegy kiterjesztései a mi személyiségünknek: ajándékunk így olyan valakinek szól, akivel erősen azonosulunk.¹⁹

A társadalmi normák által előírt altruizmussal azonban nemcsak szülők és gyermekek közötti ajándékozásnál találkozhatunk, hanem előfordul Magyarországon az „intim” rokonok körén kívül, a „tényleges” rokonok között is bizonyos esetekben. Ilyen a nászajándék a rokonok házassága alkalmával, valamint a fiatal házasok házépítéséhez nyújtott segítség. Mind a kettő elsősorban a falusi közösségekben élő népességet jellemzi, illetve itt ölt olyan méreteket, hogy az ajándék komoly megterhelést jelent az ajándékozó számára. Vitathatatlan ajándékokról van szó, viszont ajándékozást előíró normák a viszonyosságot is előírják adandó alkalommal, és ezen előírásokat nem hagyhatja figyelmen kívül az, aki a közösségben kíván továbbra is élni. Vonatkozik ez a falusi rokonságon belül egymás számára végzett ingyenes munkákra is, amelyek különösen a házépítésnél kiemelkedő fontosságúak.²⁰

¹⁷ Ez más európai országokra és az Egyesült Államokra is jellemző irányváltás, de nálunk a lakáshelyzet és a nyugdíjak fokozatos devalválódása egyenesen intézményesíti. A fiatal házasok tipikus lakáshoz jutása a szülők évtizedes megtakarításának igénybevételével történik, a nyugdíjak pedig az utolsó 10 évben az erőteljes infláció és a csekély inflációs kiegészítés miatt általában egy évtized alatt arra a szintre süllyedtek, hogy csak a létminimumot biztosítják és ezért a gyermekek támogatása a feltétele ennél magasabb szintű életnek. Hivatalos és félhivatalos nyilatkozatok egyre gyakrabban mint természetes jelenségről beszélnek a rokoni segélyről, sőt a családjogi tv. 1986 évi módosítása már intézményesíti is a felnőtt gyermekek szülőtartási kötelezettségét.

¹⁸ MEYER FORTES: Kinship and the Social Order. Aldine, Chicago, 1969.

¹⁹ Julian Pitt-Rivers szerint „Az ajándék úgy definiálható, mint az egyén önmaga megfosztása valamitől valaki más érdekében, akin keresztül az adakozó saját személyiségét kívánja kiterjeszteni”. JULIAN PITT-RIVERS: The Kith and the Kin. In: Jack Goody (ed.) The Character of Kinship. Cambridge University Press, 1973. 99.

²⁰ L. SIK ENDRE: Egy alkalmi munkaerőpiac. Szociológia, 1983. 4. sz.

A rokonok közötti *munkavégzés formájában* nyújtott segítségnél is első helyen áll a felnőtt gyermek és a szülő közötti interakció. Ebben az esetben két szerepről kell szólni: a *betegápoló szerepről* és a *nagyszülői szerepről*.

A *betegápolói szerep* hagyományosan az egyik alapvető családi szerep. A beteg, önmagát ellátni nem képes ember gondozása a múltban elsősorban otthon, a háztartásban történt és rendszerint a család valamelyik gazdaságilag inaktív tagja végezte. Az egykeresős családokban elsősorban a feleség volt az a személy, akinek a munkaideje átcsoportosítható volt, munkakörei elég flexibilisek voltak ahhoz, hogy szükség esetében mint ápoló is munkálkodhasson. Nagy baj akkor volt a családokban, ha a feleség-anya betegedett meg, mert ilyenkor a családok nem rendelkeztek megfelelő tartalékkal, ha csak nem volt már elég nagy valamelyik leány gyermek.

A mai kétkeresős családban hiányzik az a tartalék, aki betegség esetén az ápolási szerepre rendelkezésre állna. Ha egyáltalán lehet ilyen találni, akkor az a rokonságban van és a már nyugdíjas nők ezek, akik még elég jó egészségi állapotban vannak ahhoz, hogy e feladatot el tudják látni. Ők azok, akiket segítségül lehet hívni, ha gyermekük családjában van beteg és nagyrészt rájuk hárul a még életben levő szülők, a nyolcvan feletti generáció ellátása. Igazán baj akkor van, ha ők rokkannak meg, mert ilyenkor aktív gyermekeiknek kell sok egyéb feladatuk mellett az ápoló munkát végezni.

Az 50—70 éves nők másik fontos szerepe a *nagyanyai*. Ez a szerep az 1950-es években volt talán a legjelentősebb, amikor a női munkaerő mozgósítása által már nem érintett háztartásbeli nagyanyák vették át aktív keresővé vált lányaik-tól, menyeiktől az unokák gondozását. Azóta két irányban is változott a helyzet: a gyermekszüléseknek a nők házasiéletének első éveire való koncentrációja miatt a mai nagyanyák többsége még viszonylag fiatal az unokák születésekor, maga is gazdaságilag aktív és ezért nem tudja az unokák ellátását azonnal vállalni; a másik változás a gyermekgondozási szabadság bevezetése, amellyel élve az anyák többsége ismét elsődlegesen kisgyermekével foglalkozhat. A nagyanyák így az unoka életében később válhatnak igazán fontossá, de akkor már versenyeznek velük az óvodák, de a nagyapák is, akik a nagyszülőkre ekkor háruló feladatok egy részét — óvodába, iskolába menő gyermek kísérése, sétáltatás, felügyelet — szintén el tudják látni.

Az öregek számára végzett munkák szempontjából megemlítendőek az oldalági rokonok is, így a testvérek, sógornők, valamint az unokahúgok, akikre a vizsgálatok során viszonylag magas volt a hivatkozás az öregek részéről. Ők általában helyettesítik a gyermekeket, akik vagy nem is születtek, vagy elhaltak, vagy földrajzilag távol kerültek. Akinek van a közelben gyermeke, az attól vár és kap is segítséget, és ez a tény cáfolja azon megállapítások jogosságát, melyek egyes sajnálatos esetekből általánosítva jelentik ki, hogy a felnőtt gyermekek nem törődnek szüleikkel.

Érzelmek és konfliktusok

Végezetül szólni kell még a rokoni kapcsolatoknak azon funkciójáról, amellyel az *Én érzelmi szükségleteinek* kielégítéséhez járulnak hozzá. A rokonság e funkciók szempontjából is akkor a legfontosabb, ha helyettesít: ha nincsenek közvetlen családtagok, akiknek szeretetére, figyelmére, megértésére, együtt-

érzésére, vigasztalására, megnyugtatóására lehetne számítani. Megkaphatja mindezt valaki jó barátától is, és ilyen barátta válhat munkatárs, szomszéd, egyéb ismerős, de a rokonsággal járó korábbi élmények és az összetartozásnak valamilyen mitikus tudata megkönnyíti azoknak a gátaknak a lebontását vagy áthágását, amelyek az emberi érintkezéseknél az igazán intim kapcsolatok kialakulásának útját állják. A közelebbi rokonok sok mindent úgyis tudnak rólunk, nem szükséges leleplezni magunkat ahhoz, hogy megértsenek bennünket és segíteni tudjanak.

Az érzelmi igények kielégítése a legmagától értetődőbb a felnőtt gyermek és szülője kapcsolatában, ahol a korábbi azonosulás sok eleme tovább él. A szülő felnőtt gyermekének sikerét, kudarcait mint sajátjait éli meg, sokszor még erősebben reagál ezekre, mint a gyermek maga. Részt kér az ünneplésből és azonnal ott van együttérzéséről biztosítva, segítségét ajánlva. Sokszor terhes is ez a magatartás, de még akkor is van pozitív funkciója: olyan jelzés, mely megerősíti a felnőtt gyermeknek önmagáról alkotott pozitív képét, önbecsülését. Erre mindannyiunknak szüksége van, korunktól független, de kétségkívül idős korban egyre inkább, amikor az öregedés fokozatosan csökkenti képességeinket. Ilyenkor felbecsülhetetlen a felnőtt gyerekek különféle jelzése szüleik felé, hogy a hanyatlások ellenére is még mindig lényeges feladatot tudnak ellátni és fontosak mások számára. A verbális kommunikáció mellett nagy jelentősége van a metakommunikációnak, valamint a feladat adásnak. A szülőktől kapott segítség nem egyszer sokkal fontosabb a szülő érzelmi egyensúlya szempontjából, mint annak a számára, aki kap.

A rokonok nagy szerepet játszanak a *kisgyermek*ek érzelmi életében, elsősorban a nagyszülők. Az unoka—nagyszülő kapcsolatnak sokféle típusa lehet attól függően, hogy a nagyszülők milyen feladatokat kapnak, mennyiben helyettesítik a szülőket, mennyiben kiegészítő jellegű a szerepük. Bármilyen is a nagyszülői feladat, többnyire kötetlenebb, nagyobb spontaneitást engedélyező viszony kialakítását teszi lehetővé, mint amilyen a szülő és gyermeke között fennáll. Öreg és gyermek között valamilyen egyenlőségen alapuló kötődés jön létre.

Az oldalági rokonok közötti ragaszkodás, érzelmi azonosulás már esetleges, még testvérek között is. A közös élmények, sajátos családi szubkultúrák hatására kialakulhatnak egészen szoros, intim érzelmi kapcsolatok, de általában a távolságtartás, a legbelsőbb problémáktól való távoltartás jellemzi az oldalági rokonok közötti viszonyt. A vizsgálati eredmények szerint nővérek között fordul leginkább elő, hogy egymás bizalmasai maradnak — azzá válnak.

A rokonok közötti érzelmek sokszor erősen negatívak. A rokoni viszony sem lehet mentes a *konfliktusok*tól, amint szorosabb, rendszeresebb kapcsolat áll fenn a rokonok között. Ezek a konfliktusok azonban könnyebben megmaradhatnak a „nézeteltérések” szintjén.²¹ Ellentétben a családi konfliktusokkal, mivel az alkalmi érintkezések miatt ezek a viták nem válnak központi problémáivá egyik fél mindennapi életének sem, illetve ha eszkalálódnak, úgy a kapcsolat ritkítható, megszakítható, mert hiszen a rokoni kapcsolatokra jellemző szelektivitás erre kész mechanizmust ad. Ennek ellenére előfordulnak rokonok között olyan erős ellenérzések is, gyűlölködések, amelyek az érzelmi világ fő meghatározóivá válnak. Nincs már érintkezés a felek között, de a rokontól korábban el-

²¹ A konfliktusok fokozataira vonatkozó kategóriákra nézve lásd: CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ: A házastársi konfliktus szociológiája. Gondolat, 1985.

szenvedett sérelem a jelenlegi állapot negatívumainak is magyarázata lesz. A múltban ez elsősorban az örökség feletti veszekedésekből adódott: az örökségből magukat kismimizettnek érzett rokonok generációkon keresztül ellenségnek tekintették a koncot megkaparintó rokonokat. De lehet ilyen távolban is továbbélő, továbbható harag, megvetés alapja sok más típusú korábbi konfliktus is, amelyek eljutottak a nyílt összeütközésig, a „kritikus összecsapásig”, melynek következményévé vált az érintkezés megszakítása, a rokonnak a számon tartott rokonok köréből való kizárása. A tudatos eltaszítás azonban nem biztosítja, hogy az érzelmek síkján is sikerül pontot tenni az addigi kapcsolat történetének végére.

A felnőtt gyermek és a szülő kapcsolatában a legkézenfekvőbbek a konfliktusok, amelyek nagyobb részt folytatásai az egykori közös családon belüli ellentéteknek. A korábbi viták megismétlődnek, bár a különélés miatt az eltérő preferenciák, viselkedési módok már nem zavarják egymás életét. Új vitatémák keletkeznek, mint például az unoka gondozása, nevelése. Ott viszont ahol lényeges az anyagi segítség, az egymásnak végzett munka, ezzel kapcsolatban jöhetnek létre összeütközések és támadhat harag. Mivel pedig az internalizált normák a szülő—gyermek viszonynál nem túriák a szelektivitást, illetve csak végső esetben fogadják el, hogy szülő megtagadhassa gyermekét, vagy gyermek szülejét, a negatív érzések ellenére is tovább él a legtöbb rejtett vagy nyílt ellenérzésekkel terhelt kapcsolat és a velük járó konfliktusok a mindennapi élet fontos elemévé válnak.

Társadalmi szerepek

A jelen tanulmány a rokonság jelentőségét, szerepét elsősorban az egyén szempontjából igyekszik bemutatni. Mégis szólni kell arról is, hogy mi a rokonság szerepe a társadalom egészének működése szempontjából.

Az 1970-es évek második felében Theodore Caplow és munkatársai megismételték az Egyesült Államokban annak a kisvárosnak a vizsgálatát, amelynek 1920-as évi vizsgálata a szociológia fejlődésének egyik fordulópontja volt.²² A közelmúltbeli vizsgálat egyik számunkra legfontosabb megállapítása az volt, hogy e kisváros családjaikat elsősorban a rokonság fűzte egybe, és ennek a helyi közösségi szolidaritás megteremtésében is döntő jelentősége volt. A helyi szolidaritás a családok közötti, egymást keresztező kapcsolatok hálózatára épült.²³

A mai európai és észak-amerikai társadalmakat úgy szoktuk jellemezni, hogy azokban az egyének között csak laza, egyoldalú kapcsolatok vannak. A társadalmi munkamegosztásban való részvételük ugyan kijelöl számukra valamilyen helyet a struktúrában, de nem jár ezzel az, hogy az azonos státusúak között szoros kapcsolat lenne, mint például a feudális társadalmak parasztjai vagy városi polgárai között volt. Ilyen értelemben beszélünk atomizált társadalomról.

A múlthoz viszonyítva vitathatatlan a korábbi erős integráltság gyengülése, de valószínű, hogy az atomizált társadalom képe nem felel meg a valóságnak. Az Egyesült Államok társadalmát mint mintát szokták emlegetni az atomizáltság vonatkozásában és Caplow eredményei mutatják, hogy ez a kisebb városok

²² R. S. LYND—H. M. LYND: Middletown. 1929.

²³ THEODORE CAPLOW et al.: Middletown Families. Fifty Years of Change and Continuity. University of Minneapolis Press, Minneapolis, 1982.

esetében nem áll, mégpedig — egyebek között — a rokonság változatlan összetartó ereje miatt nem. Magyarországon e pillanatban még a rendelkezésre álló kutatási eredmények nem teszik lehetővé hasonló megállapítások megtételét, de remélhetőleg a most folyó sokirányú kutatások hamar választ adnak majd feltételezéseink helyességére vagy helytelenségére. Az egyéneket, családokat megfigyelési egységként kezelő eddigi vizsgálatok eredményeiből ugyanis arra lehet következtetni, hogy a rokonsági hálózat a társadalom működésének fontos tényezője. A társadalomnak számos konkrét feladat ellátására létrehozott célszervezete, mint például az iskolás korú gyermekeket ellátó napközik, a betegellátás intézményei, a rendkívüli helyzetekben mozgósítható segítségnyújtó szervezetek, a már magukat ellátni képtelen öregek gondozására hívatott házi segítségnyújtó és szociális otthonok a felmerülő szükségleteknek csak egy részét tudják kielégíteni és helyettük a szűken vett család és a rokonság aktivitása nyújt megoldást. Ezt mind gyakrabban ismerik el a területek felelős vezetői is és úgy jelölik meg a jövő teendőit, hogy azok ellátásában családtagoknak, rokonnak nagyobb szerepük legyen.

Nehezebb körvonalazni azt a szerepet, amelyet a rokoni kapcsolatok az érzelmi szükségletek kielégítése terén az egész társadalom szempontjából betöltenek, vagy betölthetnének. Azoknak a negatív jelenségeknek a nemzetközi mércével mért magas hazai előfordulási gyakorisága, amelyek az emberi izolálódással függenek össze, mint amilyen az öngyilkosság, arra mutat, hogy e tekintetben sokan nálunk valóban atomizált világban érzik magukat és a rokonság sem válaszol segítségükre.

A rokonság funkcióinak vizsgálatához használt elméleti modellnek így a pozitív funkciók feltételezése mellett számolnia kell közömbösséggel, de még negatívumokkal is. A bevezetésben említett irodalmi alkotások leleplezők voltak: a rokonságról mint olyan érdekképviseletről adtak képet, mely nem válogatós eszközeiben és a társadalom normáival ütköző módon segít tagjain. A nepotizmus veszélyétől egy társadalom sem mentes és ezért a rokonsági kutatások ilyen vonatkozású jelzései nagy szolgálatot tehetnek a társadalom egészének.